

Проф. др Гезим Хоџа

Извјештај са археолошких ископавања у ранохришћанској цркви у селу Куше у Хотима*

Археолошки институт, Тирана

Године 1908, аустро-угарски конзул у Скадру, Теодор Антон Ипен, забиљежио је постојање рушевина цркве или манастира, у селу Куше у Хотима, на мјесту познатом као „киштза” (kishtza) (сл. 1–3). Навео је да је у близини, у кућама сељана, видио два архитектонска фрагмента од камена, са клесаним орнаментима. Трећи фрагмент, који се налази у кући у близини језерског залива Хоти, Ипен је сматрао дијелом једног олтара¹. Годину дана касније, ово мјесто је посјетио мађарски етнограф Франц Барон фон Нопча, који је посветио више пажње и времена овој рушевини у односу на Ипенија. Он је овдје идентификовао рушевине зидова у веома оштећеном стању, које су се налазиле на средини обрадивог пољопривредног земљишта. Нопча је такође описао и нацртао низ архитектонских фрагмената кречног камена, које су пронашли мјештани (Нопча 1912, сл. 27–33), а који су дио три различита капитета (сл. 4, 27, 28, 32), олтарски стуб (сл. 4, 29), стуб за ограду (сл. 4, 30) и двије оградне плоче (сл. 4, 31, 33). Поред ових налаза, описао је и присуство „римских“ цријепова са отисцима прстију².

Готово један вијек након овог открића није било нових података о овом објекту хришћанског богослужења. У другој половини двадесетог вијека трагови цркве нису примијећени од стране археолошких информативних

експедиција, јер су се налазили у забрањеном пограничном подручју. Тек током информативне експедиције, спроведене у прољеће 2003. године, сазнали смо за постојање мјеста са рушевинама познатог као ”кирза”³. Посјета локалитету нам је пружила прилику да се још једном увјеримо у локацију, трагове зидова и неке архитектонске фрагменте ове ранохришћанске цркве⁴. Ови налази су били потпуно у складу са горенаведеним информацијама Теодора Ипена и Франца Нопче, са почетка 20. вијека. Од тог времена, простор у коме су се налазиле рушевине је оштећен пољопривредним радовима, уређењем земљишта⁵ и узимањем квадратног камена за потребе новоградње. Такође, мјесто је стално затрпавано сакупљањем камења са околних њива, чак и током друге половине 20. вијека. Овоме треба додати и одлагање смећа из војне касарне на граници, која се налазила у близини.

Ово црквено мјесто налази се у близини најсјевернијег краја залива познатог као „Хотско језеро“ и око 200–300 метара сјеверозападно од подножја брда, гдје се налази касно и

3 О овом мјесту нас је информисао власник земљишта, покојни Ђето Пепа, за кога вежемо упечатљиве успомене, због доброг познавања терена и великодушност гостопримства.

4 Нохџа, 2003. Извјештај информативне експедиције из 2003. године. Налази се у архиви Археолошког института.

5 Мјештани тврде да је 1974. године овдје коришћен булдожер, који је прикупљао на овом мјесту камење са поља, оштетно зидове који су постојали и раније, не примјећујући да се оштећује историјски споменик.

* Истраживања су спроведена у временским интервалима јул–септембар 2019. и јесен 2021

1 Ирпеп, 1908, 16.

2 Nopcsa 1910, 319–320, сл. 27–33; или у верзији на њемачком: Nopcsa 1912, 181–183, сл. 27–33.

средњовјековно античко утврђење познато као Хотска тврђава⁶ (сл. 1–3).

Тек у 2019. години створени су финансијски услови за радове, посредством прекограничног пројекта у оквиру европског ИПА програма, под називом: „Како до боље сарадње – хришћанским антиквитетима до развијеног туризма“ (ИПА II Програм прекограничне сарадње Црна Гора – Албанија 2014–2020)⁷

Током два ископавања (од јул–септембар 2019. и јесен 2021. године)⁸ на видјело су изнесени комплетна планиметрија зидова цркве, многи архитектонски фрагменти са богатом декоративном пластиком и поједини фрагменти керамичких посуда за кућну употребу⁹.

Прво ископавање је открило већи дио планиметрије цркве, односно јужни дио припрата, сав наос и приближне контуре апсида цркве (сл. 5–9).

У другој фази ископан је сјеверни дио нартекса, свештени простор цркве на дубини од око 30–50 цм и завршна контура апсида у нивоу његових темеља. Изненада су се испред главног улаза у цркву појавили и јасни трагови егзонартекса¹⁰ (сл. 24).

Ранохришћанска црква у Хотима има оријентацију исток–запад, са благим одступањем ка истоку (сл. 10). Њени зидови су задани од кречног камена, средњег и ситног, везаног кречним малтером од рјечног шљунка и каменчића бијеле боје. Зидови имају дебљину која варира од 0,60 до 0,65 метара. По цијелој дужини изложених зидова уочава се слој дебљине 10–15 цм, који се благо уздиже изнад нивоа темеља и пода цркве. Зидови егзонартекса су изграђени касније, јер немају органску

везу са другим зидом цркве. Чак је и дебљина ових зидова мања од зидова у наосу и нартексу, око 0,50 метара.

Под цркве (сл. 6, а, б; сл. 9б) је врло јасно истакнут у централном и сјеверном дијелу нартекса и у појединим дјеловима наоса. Грађен је од меког пловућца, у горњем дијелу прекривен слојем слабог кречњачког малтера.

Планиметријски облик цркве је једноставан и типичан за ранохришћанско доба, са егзонартексом, попречним нартексом, наосом и апсидом на источној страни, саставним дјеловима који се спајају у облику латинског крста (сл. 10; Слика 11б).

Егзонартекс, са зидовима органски одвојеним од основе цркве и са улазом са запада, има димензије 4,90 x 5,90 м.

Нартекс постављен попречно у односу на наос, дужине је 20,70 м, а ширине 5,80 м. Састоји се од три нише, једне централне и двије бочне, које су постављене на сјеверној и јужној страни. Облик ове двије бочне нише је четвороугаони, али се појављује у неким асиметричним димензијама и угловима, које су већ познате у оваквим ранохришћанским конструкцијама (види ове на сл. 10, планиметрија).

Наос цркве је дугачак 15,40 м и промјенљиве је ширине, пошто се сужава ка истоку. На западу наос је широк 8,85 м, док је на истоку широк 8,25 м, дакле 0,60 цм ужи.

У планиметрији цркве уочено је **пет улаза**: улаз егзонартекса ширине 1,63 м; главни улаз цркве на западној страни нартекса ширине 2,60 м; бочни улаз сјеверне нише нартекса ширине 1,26 м; централни улаз јужне нише нартекса ширине 0,90 м и безмало централног улаза на западној страни наоса ширине 1,60 м.

Апсида на источној страни, као видљива контура, је уз потешкоће одређена само у нивоу темеља. Њен унутрашњи полупречник је био дужине 1,35 м и дебљине 0,60 м. Пројектовани излаз са источне фасаде зидова наоса је 1,30 м.

Укупна дужина ранохришћанске цркве Хоти је збир димензија егзонартекса (4,90 м), нартекса (5,80 м), наоса (15,40 м) и апсида (1,30 м), који заједно достижу дистанцу од 27,40 м.

У погледу планиметријске градње примјећујемо да је ранохришћанска црква Хоти безмало идентична старохришћанској

⁶ Нохча, 2004, 83–92.

⁷ “Augmenting Cooperation – from Christian Antiquities towards Enhanced Tourism” (Cross Border Cooperation programme Montenegro – Albania 2014–2020 Under the Instrument for Pre – Accession Assistance 2014–2020 (IPA II).

⁸ Капљење наставка ископавања настало је услед ванредне ситуације узроковане пандемијом Ковид-19.

⁹ За ово погледати Извјештај о археолошким ископавањима ранохришћанске цркве Хоти (август–септембар 2019), који се налази у Архиву Археолошког института у Тирани.

¹⁰ Другу фазу ископавања извели су рестауратори, без присуства аутора овог извјештаја, који посједују званичну дозволу за ова археолошка ископавања. Аутор је помогао само у завршном чишћењу свештеног простора и апсида цркве.

цркви Шипкова главица код Даниловграда, у долини ријеке Зете. (Сл. 11, а, б). Назив Шипкова главица лингвистички се тумачи као *Mons Episcopi* [“брдо [нашег] епископа [гдје му је црква]”¹¹. Према истраживачима ове ранохришћанске цркве, чини се да је подигнута већ ома рано, можда крајем IV и почетком V вијека¹². Смјештена у фортификационој вароши Мартинићке Градине и у близини виле рустике у Под Врху, или других цркава у околини, она је замишљена и као мартирijум¹³.

Нарочито је свештени простор Цркве Хоти дао доста материјала архитектонских фрагмената са богатом декоративном пластиком са разноврсним мотивима исклесаним у рељефу. Ријетко је било оваквих археолошких налаза у простору нартекса и врло мало у простору егзонартекса, гдје су изникли гробови са цреповном конструкцијом.

У наставку ћемо представити следеће налазе, груписане према њиховој функцији:

а. Фрагменти из основе темпљона, односно оградe (сл. 12, а, б). Ови фрагменти нису пронађени „in situ“, већ постављени на такав начин који можда свједочи о планиметријској доградњи цркве, пошто је спаљена и уништена. Чини се да овдје имамо малу капелу у последњој фази живота споменика, који изгледа завршава негдје у првој половини VII вијека послjе Христа.

б. Основе и фрагменти стубова (сл. 13, а–г). Три темеља стубова пронађена су на површини помијешана са камењем насутим на рушевинама цркве, док је у ископавањима у источном простору светилишта пронађен само један. (сл. 13, г). Основа већине стубова пречника од 0,22–0,24 м нађени су расути по површини наоса цркве и рјеђе у простору нартекса. (Сл. 13, а–ф).

ц. Фрагменти прозорских стубова су такође пронађени, али знатно рјеђе (сл. 14, а–в). Својом масивношћу свједоче о масивним прозорима, који су се налазили у источној апсиди, која је данас сачувана само у форми трагова темеља.

д. Импост капитела и капители (сл. 15, 1–14). Импости капитела чест су налаз у ар-

хитектонском материјалу ове цркве. Имају углавном трапезоидне облике благо заобљене и украшене рељефним резбаријама, са мотивима као што су: спиралне пруге или овале (сл. 15, 1, 10–14), са латиничним крстом на бочним странама (сл. 15, 2–5), или и без украса (сл. 15, 7–9). У импосту капитела (сл. 15, 7) примјећујемо грчко слово бета (β), изгребано на његовом горњем дијелу. Један стубић се завршава капителом на врху који је спојен са стубом (сл. 15, 6). Овај капител има четири спирална волта на својим крајевима и стилизоване мотиве листова у облику крста, смјештене на његове четири бочне стране.

е. Дјелови стубова оградe (сл. 16, а–в) свједоче о типичном ранохришћанском светилишту богатом рељефним орнаментима. Овдје јасно видимо канале и рупе за причвршћивање оградних плочица. На њиховим предњим странама налазе се различити рељефни орнаменти као што су: вертикални жљебови, комбиновани са стубовима косих линија и крунисани стилизованим крстастим мотивом (сл. 16, а). Такође, постоје и стубови украшени мотивима винове лозе, са стилизованим листовима и гроздовима. Међу овим мотивима налазе се фигуре птица (сл. 16, в) или фигуре јелена, које су, чини се, биле посебно префериране, јер се чешће јављају (сл. 16б).

ф. Плоче за ограду, различитих величина и рељефних украса (сл. 17 и 18), класификоване су у двије главне групе:

Плоче прве групе су оне са геометријским, биљним мотивима или изгледом крста. Ту уочавамо мотиве као што су преклапајуће лунуле (сл. 17, а), троструки листови љиљана, у комбинацији са латиничним крстом и грчким словима алфа (α), што претпоставља и присуство другог слова, омега (ω), на другој симетричној страни крста (сл. 17, б, и). У фрагменту се појављује трио латица љиљана, уметнутих у облику стабла конусне чаше (сл. 17, г). Други декоративни геометријски мотив је комбинација линија, које су радијално распоређене од једног центра формирајући тако облик сунца (сл. 17, д, д), док се у фрагментима примјећује мотив централне розете окружене једном „кризмом“ (сл. 17, в, ф).

Плоче за ограду друге групе имају углавном биљне мотиве комбиноване са животињс-

11 Вељковић 2013, 13–25.

12 Иковић 2016, 69–70; Јовановић 2019, 24; Загарчанин 2019, 116 (датира је у V вијеку).

13 Иковић 2016, 70.

ким фигурама (сл. 18). Поред грана винове лозе са лишћем и гроздовима, или радијалних линија, налазе се и животињске фигуре. Примјећујемо да је предност дата јелену (сл. 18а), или разним говедима (сл. 18, б, ц), или чак фигура главе козе (слика 18, д). Такође, примјећујемо и фигуру неке веома стилизоване птице (сл. 18, д).

г. Плоче и стубићи олтарског стола (сл. 20).

Још 1908. Теодор Ипен је примијетио да дио плоче, који се налази у једној кући, у близини језерског залива Хоти, изгледа као дио олтара¹⁴. Наша ископавања су потврдила ову тврдњу, проналаском неких фрагмената олтарске плоче (сл. 20, а–в) и неких њених стубића (сл. 20, д–ј).

Плоча олтарске трпезе није пронађена у свештеном простору, већ у сјеверној просторији нартекса цркве. Израђен је од пешчара, релативно меког, беж боје, који није локалног поријекла. Јасно су видљиве рупе за причвршћивање олтарских стубова и трагови металних обујмица, за причвршћивање посебних дјелова плоче (сл. 20, а–в).

Олтарски стубићи пронађени су раштркани углавном у свештеном простору и у наосу цркве. Цилиндричног су облика пречника 10–12 цм. На њиховим основама или главама су уклесани орнаменти са мотивима кружних или спиралних линија (сл. 20, х, и).

х. База амвона са отворима за причвршћивање стубова (сл. 21)

Ова монолитна подлога од кречњачка камена у облику плоче дебљине 18–22 цм изгледа да је извучена из масивних кречњачких стијена, које се налазе у близини цркве. Ово постоље амвона пронађено је у три одвојена дијела насилно разбијених и расутих у свештеном простору у јасно срушеном амбијенту. Сва три пронађена дијела имају на својој горњој површини кружну рупу пречника 0,24 м за причвршћивање стубова. Дио са четвртном рупом није пронађен. Масивност ове плоче нас наводи на помисао да је служила као основа за амвон. Изнад овог постоља, изгледа да је овај амвон постављен на четири стуба учвршћена у четири рупе на масивној каменој основи.

Поред наведених архитектонских фрагмената, пронађени су веома фрагментовани дјелови из оквира плоча или стубова оgrade, из спиралних волта капитела, итд. (сл. 15, 10–14).

Сви ови фрагменти су украшени крстовима, спиралним волтама, флоралним мотивима или буколичким фигурама, који одговарају украсима ранохришћанског периода касног V вијека и прве половине VI вијека послје Христа (сл. 35, ц–и). Ови фрагменти ће бити детаљније анализирани кроз даље проучавање и поређење са најспецијализованијом литературом о овој теми.

Међутим, издвојићемо два фрагмента плоча и фрагмент стуба оgrade светиштва, са рељефним орнаментима, типичним за ранохришћански период. Фрагмент плоче оgrade (сл. 17б; сл. 19а) има комбиновани изглед латинског крста са три стилизована листа, као симбола дрвета живота, и са алфа словом (α), што претпоставља и присуство другог омега слова (ω) на другој симетричној страни крста. Овакве декоративне форме, у комбинацији са првим и последњим словом грчког алфавета, веома су типичне за ранохришћански период.

У фрагментима плоче и стуба оgrade (сл. 18, а–ц; сл. 19, б, в,) представљене су симболичне фигуре попут лозе са лишћем и гроздовима, као симбола Евхаристије. А појава јелена подсјећа нас на изреку из Псалма 41:2 у Старом Завету. *Quemadmodum desiderat cervus ad fontes aquarum, ita desiderat anima mea ad te, Deus*. („Како што чезне јелен за изворима вода, тако чезне душа моја Теби, Боже!“).

Занимљиво је да је већина архитектонских фрагмената са декоративном пластиком у рељефу, направљена од кречног камена, а не од увозног мермера. Дакле, врло је вјероватно да су ове резбарије ранохришћанских симболичких фигура израђивале локалне радионице. Чини се да су плочице за ограду и плоча олтарске трпезе од пјешчаног камена беж боје увезене. Највјероватније су овамо дошли преко Скадарског језера, које је веома близу сјеверног продужетка залива Хоти.

Налази покретног археолошког материјала су оскудни (сл. 22, 1–14).

Из репертоара керамичких посуда наведићемо неке фрагменте амфора, ивице разбоја (сл. 22, 1, 3–9), или зидове украшене

¹⁴ Ippen, 1908, 16.

чешљем (сл. 22, 2), који типолошки припадају касној антици. Такође, у овим налазима су поједини фрагменти крчага (сл. 22, 10–11) или здјела (сл. 22, 12–14). Типична чешљаста декорација не изостаје ни у овој категорији типичних посуђа касне антике (сл. 22, 12).

На крају се може рећи да је ријеч о ранохришћанској цркви изграђеној у окружењу са већ масовно христјанизованим становништвом. О томе свједоче трагови других ранохришћанских цркава у ближој околини Хотија, или на географском подручју басена Скадарског језера, као у Горње Лохе (Lohe të Sipërme) и Мачовиљу (Maçovilë), сјеверно од Коплика, и на територији Црне Горе, у Плочама (близу Вуксанлекићима) и у Диноши.

Прва фаза изградње цркве Хоти обухвата нартекс, наос и свештени дио цркве, укључујући апсиду. Ова грађевинска фаза највјероватније датира са краја V вијека или прве половине VII вијека послје Христа.

Откриће егзонартекса са зидовима одвојеним од основе цркве указује да је ријеч о **другој фази изградње цркве**, вјероватно из друге половине VI вијека послје Христа.

Крајем VI или почетком VII вијека послје Христа, црква је претрпјела велики пожар и масивно урушавање, због чега је ван функције.

О трећој фази изградње свједочи реорганизација архитектонских елемената темеља темплана, која показује можда импровизацију једне мале капеле изнад цркве, сада већ ван функције. Трећој фази изградње може да припада и извођење неких погребних обреда у појединим гробовима са црепном конструкцијом, која су нађена у простору егзонартекса. Ова фаза слабог васкрсења цркве могла би да датира из прве половине седмог вијека послје Христа.

Поред изградње ове цркве у селу Куше у Хотима, у касноантичком периоду подигнуто је и утврђење на врху брда, познатог као „Тврђава Хоти“. Ова тврђава, која се налази само око 300 м јужно од цркве, служила је као утврђена одбрамбена и контролна тачка на важној рути пута, која је ишла сјеверно, од Скадра до Нароне.

Положај ове ранохришћанске цркве и њене архитектонске и историјске вриједно-

сти чине је веома атрактивним објектом за туристичку посјету (сл. 23 и 24). Због тога је ова зграда консолидована и рестаурирана, ограђена металном оградом, а саобраћајницом је повезана са главним подручним путем и опремљена одговарајућом туристичком сигнализацијом.

Литература

- Bugaj etj. 2013: U. Bugaj, P. Lutovac, Z. Polak, M. Trzeciecki, *Relics of masonry structures on Đuteza Hill (Relikty konstrukcji murowanych na wzgórzu Đuteza)*. Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego Tom XXXIV, Rzeszów 2013, 149–165.
- Hoxha 2004: G. Hoxha, *Kalaja e Hotit*, CANDAVIA, 1-2004, f. 83-92
- Hoxha 2021: G. Hoxha, Krishtërimi i Hershëm në Provincar Praealis dhe Dardania (Studime arkeologjike) Early Christianity in the Provinces Praealis and Dardania (archaeological Studies), Tiranë, 2021
- Iković 2016: B. Iković, Arheološki lokaliteti na teritoriji opštine Danilovgrad od praistorije do poznog srednjeg vijeka, Danilovgrad, 2016
- Ippen 1908: Th. Ippen, Die Gebirge des nordwestlichen Albaniens, in Abhandlungen der K.K. geographischen Gesellschaft in Wien, VII Band, Wien 1908, 1-75.
- Jovanović 2019: St. Jovanović, Gradina Martinička, Seminarski rad iz predmeta: Srednjovjekovna arheologija 2, Beograd 2019.
- Mijović 1987: P. Mijović, *Ranohrišćanski spomenici Prevalisa*, u: Kulture Crne Gore, Titograd, 1987, 59-94.
- Nopsca 1910: F. Nopsca, Prinosi starijoj povijesti sjeverne Albanije, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini, Nr. XXII, 1910, 307-378.
- Nopsca 1912: F. Nopsca, Beiträge zur Vorgeschichte und Ethnologie Nordalbanien. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, Zwölfter Band, Wien 1912, 168-253.
- Tafilica, 1993: Z. Tafilica, *Bazilika paleokristiane në Lohe të Sipërme*. in: Kumtari i Muzeut Historik të Shkodrës, Nr. 6, Shkodër, 1993, 43-51.
- Veljković 2013: Ž.B. Veljković, Oktoih: Časopis Odeljenja za srpski jezik i književnost Matice srpske – Društva članova u Crnoj Gori III/4, 2013, 13-25.
- Zagarčanin 2019: M. Zagarčanin, Археологија раног хришћанства на простору Јужнојадранске области, у монографији: Манастир Рођска Пресвете Богородице – Подластва, Цетиње-Будва 2019, стр. 75–119.